

Л. В. Трофімова

Державна податкова адміністрація України

С. В. Савчук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ОНТО-ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВОЛІ У ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Воля як невід'ємний атрибут людського способу буття, фундаментальна його характеристика пронизує все право. Останнє за своєю суттю є проявом свідомості і волі людей, які створюють правові норми. З поняттям волі пов'язане наше розуміння суб'єктивного права, правочину, правосуб'єктності тощо. Наявність здатності до самостійного формування та виявлення волі визначає суб'єкта права, відображаючи його багаторівневу систему зв'язків з реальністю.

Правова реальність не може існувати без людини як суб'єктивної реальності волі. Розглядаємо ми цю сферу об'єктивної реальності з позицій прихильника позитивістської концепції права або ж природно-правової, суб'єкт необхідно постає в ролі того, хто створює право, хто є його носієм. Через суб'єкт і в суб'єкті актуалізується воля у правовій реальності. З одного боку, без волі конкретного суб'єкта правова реальність немислима, а з іншого – вона сама стає суб'єк-том, який диктує власну волю тим, хто ініціював її існування.

Актуальність і значущість проблематики гносеологічно-правової природи волі, вольової сутності права зумовлені трьома основними причинами: ідейно-теоретичними, інституціональними (внутрішньонауковими) та практичними.

По-перше, розробка даної категорії викликана потребою творчого переосмислення накопичених емпіричних і експериментальних даних, існуючих теорій і пошуку нових підходів до розуміння як волі, так і права. І перше завдання на цьому шляху – виокремити і чітко усвідомити ті ситуації, які породили проблему волі, ту реальність, яка описується поняттям волі.

У європейській культурі проблема волі була порушена у зв'язку з необхідністю з'ясувати і роз'яснити механізм реалізації дій, позбавлених зміщення мотиву діяльності на мету; дій, не пов'язаних із потребою, що актуально переживається, але прийнятих самою людиною як обов'язкові до виконання [3, с. 71-72]. Ще Аристотель відзначав, що поняття волі як здатність

людини до певної активності, що йде від неї самої, необхідне для пояснення породження дії, яка ґрунтується не на бажаннях людини, а на розумному рішенні про її виконання. Воля надає розумному рішенню прагнення ініціювати його, зупиняти, змінювати напрям [1, с. 443].

Аксіоматичність розуміння спонукальної функції волі як компенсації дефіциту реалізаційної мотивації дії, прийнятої людиною для обов'язкового виконання, неминуче виводить при цьому на проблему свободи волі [4, с. 47-48]: або наша воля незалежна від зовнішніх імперативів, а отже, свободна? Людина цілеспрямовано здійснює вибір лінії поведінки. Передбачає можливі результати своїх дій. Свідомо прагне до них, і навіть до їх досягнення, вже відповідальна за них. Або ж людина не є суб'єктом волі – її поведінка повністю зумовлена внутрішніми і зовнішніми обставинами? Вона не може виступати як активне та відповідальне начало. Воля у такому випадку – епіфеномен, психічний еквівалент фізіологічного процесу.

Внаслідок цієї дискусії актуалізується дослідження процесу боротьби мотивів, вибору цілей і шляху їх досягнення. Сама мета діяльності розглядається спонукальним мотивом. Потреба у волі виникає тоді, коли відбувається боротьба мотивів. Воля наділяється здатністю вершити за власним критерієм вибір дій при конфлікті мотивів, цілей, дії з її наслідками, коли людина не знаходить розумних засад вибору. Вона постає одним із механізмів, які здійснюють вибір.

Наступною реальністю, яка виправдовує введення поняття волі, є саморегуляція, тобто здатність людини свідомо управляти психічними та фізіологічними процесами і станами, різними параметрами рушійних актів.

У відповідності з цими реальностями в сучасній психологічній науці виокремлюють три концептуальні підходи до розуміння сутності волі: мотиваційний, вільного вибору та регуляційний.

Мотиваційний підхід характеризується тим, що воля аналізується як здатність спонукання до

певної дії: при наявності перепон – зовнішніх і внутрішніх у вигляді полімотивованості [6, с. 7-8]. Основна функція волі – посилення реалізаційної мотивації дії, свідомо прийнятої людиною для обов'язкового виконання. Воля постає як свідомий, мотиваційний спосіб регуляції поведінки та діяльності людини. При цьому відбувається рокировка: сила мотиву замінює силу волі, а сама воля – суб'єкт, перетворюючись у внутрішнього діяча.

Усі необхідні алгоритми для осмислення волі в контексті даного підходу є в рамках вчення А.Шопенгауера [12, с. 377-378]. Світ – це самопізнання волі. Разом із запереченням, припиненням волі зникають і всі ті явища, те невпинне і безцільне прагнення на всіх ступенях об'єктивності, в якому і через яке існує світ. Немає волі – немає світу як нормативної цілісності, яка в одному своєму втіленні є уявлення, в іншому – воля, а в третьому – розум. Воля, наголошує апологет волюнтаризму, первинна по відношенню до інтелекту, вона постає як прообраз. Інтелект є відображення волі. Завдяки силі і впливу волі інтелектуальна діяльність то пригнічується, то активізується. У позитивно чи негативно спрямованому бажанні полягає будь-який вольовий процес. Воля є сутність, характер людини; інтелект же уособлює її вроджені чи набуті розумові здібності. Воля – сама людина, її єство, прагнення, думки, почуття, емоції тощо [12, с. 294]. Вона спрямовує та управляє вчинками людини; визначає, що необхідно робити і в який спосіб можна досягнути поставлених перед людиною її же волею цілей.

Проблема волі у А.Шопенгауера тісно пов'язана з проблемою свободи, яка для нього не просто етична категорія, а передусім метафізична. Кожна людина діє відповідно до того, що вона є, і за будь-яких умов необхідні згідно з цим вчинки визначаються для кожного окремого випадку лише мотивами. Всередині людини відбувається зіткнення мотивів. Вона опиняється в ситуації вибору мотиву – уявляє можливість робити чи не робити все, що не побажає.

Концептуально інший ракурс осмислення волі спостерігаємо в системі аксіом прихильників підходу вільного вибору (У.Джемс, Ф.Лерш, В.Франкл, Л.С.Виготський, П.В.Симонов тощо). Логіка репрезентованих ними побудов досить проста, тому важко вразлива: воля є усвідомленням зовнішньої детермінації, яка суб'єктивно сприймається як власне добровільне рішення, як внутрішня свобода. Свобода вибору – реальна сфера прояву свободи волі, її практичний вираз. При внутрішніх конфліктах спонукає свобода вибору виступає найбільш рельєфно. Вибір (мотивів, цілей, напрямку поведінки) – сама квінте-

сенція вольового акту. В тому, хто обирає, зосереджується причина вибору.

Суть же цієї специфіки волерозуміння найліпше передає В.Франкл, який, пропагуючи ідею зумовленості вибору людини суб'єктивними засадами, стверджує, що свобода вибору – це не свавілля. Це не «свобода від», а «свобода для». Це свобода як один із аспектів людського буття, інший аспект якого – детермінізм. Людина залежить від зовнішніх і внутрішніх причин. Водночас вона вільна зайняти активну чи пасивну позицію щодо до них. Адаже умови не визначають поведінку людини повністю. Імовірніше, навпаки – умови підвладні рішення людини. Вона сама, свідомо або несвідомо, вирішує, чи дозволити собі бути детермінованою цими умовами.

Решта дослідників, переводячи міркування у площину «управління», висувають тезу про те, що воля є певною формою психічної регуляції. Завдяки волі людина регулює власні психічні процеси, функції. Створює оптимальний режим концентрації психічної активності. Переносить мету вольових дій з об'єкта на стан самого суб'єкта. Розгортається процес самоорганізації психіки для досягнення мети найефективнішим способом. Так, І.М.Сеченов, шукаючи конкретні фізіологічні та психічні механізми регуляції вольової поведінки, стверджував, що воля є активною стороною розуму і морального почуття [11, с. 255-256].

Отже, смисловий зміст поняття «волі» доцільно розглядати в контексті наукової позиції того чи іншого дослідника або ж цілої школи. Значення цього поняття варіюється залежно від теоретико-методологічних орієнтацій, тієї системи координат, у якій відбувається його інтерпретація. Саме цією обставиною і зумовлюється множинність концепцій і підходів до визначення сутності волі. Між тим, категорія волі, немовби залишаючись у центрі наукової уваги, поступово перетворюється у певне кліше, яке прагматично використовується мислителями у різних значеннях.

По-друге, розвиток уявлень про волю характеризує, зокрема, рівень розвитку самої теорії права як узагальненої форми теоретичного виразу вольового. Підтвердження даної думки знаходимо у міркуваннях В.А. Ойгензіхта. Запропонована ним класифікація теорій волі [8, с. 10-12] повністю відображає специфіку волі, що актуалізується (або ж не актуалізується) у правовій реальності:

1. Воля як свідомо, цілеспрямована дія людини з подолання перепон за допомогою мобілізації вольових зусиль. Тобто поняття «воля» ототожнюється з поняттям «сила волі». Воля постає як «рефлекс свободи», характеристика особи, складова її характеру. А оскільки воля зведена до прояву во-

льового зусилля, остільки із вольової активності людини практично вилучається мотивація.

2. Воля як спроможність учиняти свідомо-доречні дії, як здатність вибірково реагувати на зовнішній вплив. За вольовою активністю завжди стоїть робота свідомості. Неусвідомлених вольових дій не буває. Усвідомленість і цілеспрямованість – основа вольової дії.

3. Воля як сторона психічної діяльності людини, яка отримує свій вираз у її свідомій цілеспрямованості рухів, дій, учинків і поведінки. Інакше кажучи, дефініція дається не волі, а вольовим діям, спрямованим на певну мету. Спостерігається тенденція зміщення власне волі та її безпосереднього виявлення, суб'єктивного й об'єктивного.

Безумовно, висвітлені позиції репрезентують підхід психологів. Розкривають різні аспекти одного феномену – волі. Адже щоб подолати перепони, необхідно обрати оптимальний для даної ситуації спосіб поведінки. Надалі – мобілізувати всі свої здібності для досягнення поставлених завдань. І, нарешті, - вчинити ті свідомі, доцільні дії, які й призведуть до обраної суб'єктом мети.

4. Воля як концентратор усіх причинних зв'язків, образ усього ланцюга причинності і водночас як сама причина, незалежна від впливу окремих причин. Така аксіоматичність трактування етичного аспекту волі зумовлена, на нашу думку, причинами цілком об'єктивними: тільки у такий спосіб з'являється можливість вийти з логічних глухих кутів, виникаючих при спробі пояснити, як і наскільки можлива свободна воля у повністю детермінованій системі.

5. Воля як бажання, згода, «дія від себе». На цю досить поширену інтерпретацію волі орієнтується юриспруденція. Наприклад, під вольовим елементом вини здебільшого розуміють саме бажання (різного ступеня інтенсивності) наслідків; під волею суб'єктів цивільного правочину – згоду як відповідність бажанню тощо. Воля фактично постає герменевтичним засобом розв'язання проблем, породжених динамікою правових відносин.

Відсутність уніфікованого розуміння волі, її психологічна природа стали причиною висунення запитання, що ставить під сумнів юридичне значення волі. Так, на суб'єктивний характер волі звертає увагу А.В.Кашанін, зараховуючи останню до сфери внутрішнього, психічного, що не дозволяє сприймати її безпосередньо. Про зміст волі ми знаємо виключно з її дії, із волевиявлення. В силу недостатньої чіткості і визначеності своєї конструкції воля не володіє необхідними якостями для того, щоб виступати у цивільному праві, наприклад, критерієм недійсності угод [5, с. 93-104].

Звісно, сама постановка такого запитання має скоріше риторичний, ніж прагматичний характер. Якщо виходити з невідповідності природі права всього того, що має суто суб'єктивний характер, то що тоді залишиться від права як породження людського розуму і волі? З цього приводу досить резонно висловився Е.Е.Понтович: «Право є формою мислення, яка встановлює шляхом об'єднання цілей людської діяльності, тобто шляхом утворення певних понять, об'єктивно обов'язкові засади для поведінки людей в співжитті» [9, с. 15].

Вольовий аспект відіграє системоутворюючу роль у механізмі будь-якої юридичної дії. З іншого боку, недостатньо одного існування волі. Будучи тільки внутрішньою волею особи, вона не здатна впливати на виникнення, зміну чи припинення прав і обов'язків. Сфера права охоплює передусім дії, що підлягають зовнішньому визначенню. Для права істотно щоб воля виразилася. Вона повинна бути проявлена зовні. У протилежному випадку воля втрачає юридичне значення.

Отже, у зв'язку із суперечливістю поглядів на складові поняття волі дати коректне визначення волі досить важко. Опозиційність існуючих теорій волі, очевидно, є результатом: абсолютизації суб'єкта у феноменологічному й екзистенціальному аспекті; аксіоматизації або надання статусу граничності атрибутам суб'єкта; синтезу матеріалістичного та ідеалістичного світогляду. Водночас доречно використати потенціал методу знаходження найближчих визначень буття, що зближують буття визначень. Це дасть змогу розкрити енергетизм волі, її поліфункціональність. Указати на те, що вона є дія і лише процес. Правда, дія, існуюча ще і в модусах або «ще ні», або ж «уже – дія» [10, с. 204-205].

По-третє, дослідження природи вольового має ще й практико-прикладне значення.

Воля виконує роль фундаментальної категорії права. Між тим, відсутня її легальна дефініція. Воля сприймається як дещо визначене, а її використання в праві – як таке, що не потребує спеціальних пояснень. Центральною проблемою вбачається лише питання про те, чия воля знаходить відображення у правових відносинах. Інші ж учені наполягають на тому, що з'ясування сутності і значення вольового моменту в праві є засновком правильного розкриття змісту основних юридичних понять (право, суб'єкт права, правосуб'єктність, правочин, вина, тлумачення, юридична відповідальність тощо).

Існує кореляційна залежність між розумінням волі і застосуванням правових норм. Якщо, наприклад, ототожнити волю з бажанням, що спостеріга-

ємо в кримінального регуляційний тільки (бажання) лльності. Тільки застосоватної, зруч-

Не менш явлення в випадку волею?». (волі), озна що не підки виразу тися до р буквальн норованн боку, наолення сам договір, на має пив та вимог чись на шого – дувати пр

Певна про невідомо інале лено по за воле падку, ма бути від висловл Але пер між пр увагу тимо і чи поза ливо, в вже за обов'язк пу своб способи припуск впаки, д становл

За цитат немож апріор тикою інших ним, а ною. Я

ємо в кримінальному праві, то весь процес психічного регулювання поведінки суб'єкта буде зведений тільки до однієї стадії. Хоча сама по собі думка (бажання) ще не є підставою юридичної відповідальності. Тобто можна вже констатувати неправильне застосування норм права як наслідок неадекватної, звуженої інтерпретації категорії «воля».

Не менш актуальне і питання волі та волевиявлення в угоді: «Кому віддавати пріоритет у випадку розбіжності між дійсною та виявленою волею?». Надавати значення лише волі (теорія волі), означає будувати цивільний обіг на фактах, що не підлягають перевірці. Надавати сили тільки виразу волі (теорія волевиявлення) – повернутися до раннього стану формалізму в праві з його буквальним розумінням вимовленого слова, ігноруванням намірів і бажань сторін. З одного боку, навряд чи доречно ставити поперед виявлення саму волю. Адже кожного разу, уклавши договір, до повного виконання його умов сторона має побоюватися надходження від контрагента вимог визнати договір недійсним, посилаючись на те, що «вчинив не те, що бажав». А з іншого – наслідок (волевиявлення) не може передувати причині (волі) [2, с. 169-172].

Певна річ, таке запитання не виникає, коли про невідповідність волевиявлення волі було відомо іншій стороні або ж волевиявлення зумовлено погрозою чи оманом з її боку. Пріоритет – за волею. Чого не скажеш із упевненістю у випадку, коли ця неадекватність не була і не могла бути відома контрагенту з об'єктивних причин, висловлене сприйнято як істинний вираз волі. Але перш ніж спробувати досягнути компромісу між представниками обох теорій, варто звернути увагу на три істотні моменти. Перший: недопустимо ігнорувати інтереси контрагента залишаючи поза увагою ситуацію, в якій опинився. Можливо, він, учинивши передбачені договором дії, вже зазнав збитків. Другий: покладення на особу обов'язків попри її бажання суперечить принципу свободи договору. Третій: необхідно всякими способами підтримувати угоду, адже не можна припускати, що учасники її діяли даремно, а, навпаки, доречно припустити, що вони бажали постановити дещо дійсне [7, с. 239-240].

За допомогою логічних доводів і зіставлення цитат довести перевагу однієї теорії над іншою неможливо. Немає певного рішення, яке б діяло апіорі. Вирішальне слово залишається за практикою. Суб'єкт управі довіряти волевиявленню інших осіб, вважаючи його серйозним і правильним, а волю – узгодженою, правдивою і вільною. Але при цьому неприпустимо домагатися

повної дійсності договору, вимагати більше того, на що міг би розраховувати контрагент. Водночас належить враховувати інтереси особи, яка виражає волю. Допускати визнання договору недійсним у випадку помилки при волевиявленні. Ігнорувати питання вини, адже кожен, вступаючи у відносини з третіми особами, повинен відповідати за завдані своїми діями збитки.

Підсумовуючи сказане, ми отримуємо можливість уточнити думку, висловлену на початку статті, а саме: проблема волі не просто пронизує всю сферу буття права, а є квінтесенцією даної проблематики. Суб'єкт виступає в іпостасі носія волі й актуалізації волі. Воля водночас існує як замкнена на собі, так і спрямована ззовні. Свобода волевиявлення як атрибутивна якість особистості постає заснованим на її природному праві способом конструювання правової реальності. Проте в силу відчуження людини від природного повна актуалізація права на свободу волевиявлення унеможлиблюється.

Перелік літератури

1. *Аристотель*. Сочинение: В 4 т. / Ред. В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1976. – Т.1.
2. *Брагинский М.И.* Договорное право. Книга первая. Общие положения. – М.: Статут, 2002.
3. *Иванников В.А.* Воля: миф или реальность // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – М., 1993. - № 2.
4. *Иванников В.А.* К сущности волевого поведения // Психол. журн. – М., 1985. – т.6, № 3.
5. *Кашанин А.В.* Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности // Журнал Российского права. – 2001. - №4.
6. *Леонтьев А.Н.* Воля // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – М., 1993. - № 2.
7. *Мейер Д.И.* Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: АО Центр ЮрИнфоР, 2003.
8. *Ойгензихт В.А.* Воля и волеизъявление: Очерки теории, философии и психологии права. – Душанбе: Дониш, 1983.
9. *Понтович Е.Е.* Философия права. – Кишинев, 1920.
10. *Сапронов П.А.* Власть как метафизическая и историческая реальность. – СПб.: Церковь и культура, 2001.
11. *Сеченов И.М.* Избранные произведения. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1952. – Т.1.
12. *Шопенгауэр А.* Мир как воля и представление // Шопенгауэр А. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.1. – М.: Московский клуб, 1992.